

УДК 342.7

doi.org/10.30970/jcl.3.2021.4

Кшиштоф Екхардт

Ph.D., професор Ряшівського Університету права і адміністрації,
директор кафедри конституційного права та міжнародних зв'язків
krzysztof.eckhardt@wspia.eu
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-9836>

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ ЯК КОНСТИТУЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

THE CONCEPT AND ESSENCE OF A STATE OF EMERGENCY AS A CONSTITUTIONAL INSTITUTION¹

Kshyshtof Ekkhardt

Professor, dr. hab. of the Department of Constitutional Law and International Relations of the Higher Educational Institution: Higher School of Rzeszow (Wyższa Szkoła Prawa I Administracji), Poland

Abstract | The article outlines the study of a state of emergency as a constitutional institution. The concept of a state of emergency has been considered and its essential characteristics have been analyzed. If a certain legal institution is not provided for by a constitution, it cannot be regarded as a constitutional institution. If its proclamation does not cause deviation from the normal legal order, it is only a political declaration, not a legal institution. Therefore, the principle of constitutionalism requires that the proclamation of a state of emergency in the state be made in accordance with the law, bolstered by the constitution. It is important to understand that a state of emergency is a legal deviation from the normal legal order.

The essence of this constitutional institution consists in a legal, constitutionally based, time-limited deviation from the normal legal order in the state in order to save some legally protected good. For a state of emergency to be a constitutional institution, there must be a constitutional provision that allows for its application. A state of emergency is the ultimate measure provided for by law, which should be used when others are insufficient. A state of emergency cannot become a permanent way of exercising power, because then the normal legal order is changed. A state of emergency has a range of peculiarities that are revealed during the analysis of the historical aspects of this issue and determine its essence as a constitutional institution. It is a deviation from a normal legal order in a state and an ultimate time-limited measure for saving some legally protected goods.

Keywords: a state of emergency, legal order, constitutional institution, proclamation of a state of emergency.

¹ The paper is based on the author's monograph entitled *Stan nadzwyczajny jako instytucja polskiego prawa konstytucyjnego*, Przemyśl-Rzeszów 2012.

Анотація | Стаття присвячена дослідженню конституційного інституту надзвичайного стану. Розглянуто поняття надзвичайного стану та проаналізовано його сутнісні характеристики. Якщо певний правовий інститут не передбачений конституцією, він не є конституційним інститутом. Якщо його проголошення не спричиняє відхилення від нормального правового порядку, то це лише політична декларація, а не правовий інститут. Саме тому принцип конституціоналізму вимагає, щоб запровадження надзвичайного стану в державі було зроблено на підставі закону, підкріпленого конституцією. Важливо розуміти, що надзвичайний стан — це законне відхилення від звичайного правового порядку.

Суть цього конституційного інституту полягає в правовому, конституційно обґрунтованому, обмеженому в часі відхиленні від звичайного правового порядку в державі з метою збереження якогось охоронюваного законом блага. Щоб надзвичайний стан був конституційним інститутом, повинне існувати конституційне положення, яке допускає його застосування. Надзвичайний стан є остаточним заходом, передбаченим законом, який слід застосовувати, коли інших недостатньо. Надзвичайний стан не може стати постійним способом здійснення влади, бо тоді змінюється звичайний правовий порядок. Надзвичайний стан має низку особливостей, які розкриваються в ході аналізу історичних аспектів цього питання та визначають його сутність як конституційного інституту: він передбачений конституцією, є відхиленням від нормального правового порядку в державі та кінцевим засобом збереження захищених законом благ, а також є обмеженим в часі.

Ключові слова: надзвичайний стан, правовий порядок, конституційний інститут, запровадження надзвичайного стану.

«Є випадки, коли необхідно на якусь мить скинути завісу свободи, коли вона затьмарює статуї богів²». Ці слова Шарля Монтеск'є з 19-го розділу «Про закони, які формують політичну свободу» 12-ї книги «Про Дух Законів», у відношенні до суб'єкта чудово передають зміст інституту надзвичайного стану, хоч і прямо на нього не посилаються.

Жодна держава не застрахована від того, що вона може опинитися в надзвичайному стані, який вимагає виходу за рамки правових норм, що застосовуються за звичайних умов. Принцип конституціоналізму вимагає, щоб це було зроблено на підставі закону, підкріпленого конституцією. Інститут надзвичайного стану є якраз інструментом для виконання цього завдання.

Це особливий випадок загальної дилеми конституціоналізму: «як досягти ефективного та динамічного управління і, водночас, обмежити повноваження органів урядування, щоб запобігти деспотичній концентрації влади?» (...) Це завдання вимагає всієї мудрості, яку тільки може здобути людина. Нагорода — найбільше досягнення людини: свобода³».

Сучасний надзвичайний стан «є продуктом традиції демократії та революції, а не абсолютизму⁴». Поки глава держави мав дискреційні повноваження призупинити дію конституції, не було інституту надзвичайного стану. Він виникає лише тоді, коли призупинення дії конституції (втім, лише до певної міри) починає контролюватися парламентом⁵. Ця ідея, вперше згадана в *Конституції Французької Республіки* від 22-го фремера VIII року (13 грудня 1799 р.)⁶, передбачена статтею 92: «у разі збройного повстання або бунту, що загрожує безпеці держави, закон може призупинити дію Конституції. Місце і час такого призупинення завжди зазначається в законі. З вищезазначених

² K. Monteskiusz, *O duchu praw*, Vol. 1, translated by T. Boy-Żeleński, Warsaw 1957, p. 298.

³ C. J. Friedrich, *Constitutional Government and Democracy: Theory and Practice in Europe and America*, Fourth Edition, Waltham, Massachusetts, Toronto, London, 1968, p. 581.

⁴ G. Agamben, *Stan wyjątkowe, homo sacer II, 1*, translated by M. Surma-Gawłowska, afterword G. Jankowicz, P. Mościcki, Cracow 2008, p. 13.

⁵ V. M. Hessen, *Iskluczitelnoye położenie*, St. Petersburg 1908 (reprint Kharkov 2005), p. 61-66.

⁶ See G. Agamben, *Stan wyjątkowy...*, p. 13.

причин призупинення дії Конституції може бути тимчасово проголошено актом уряду, коли Законодавчий орган не засідає. Цей акт одночасно повідомляє про скликання Законодавчого органу в найкоротший термін⁷».

Суть надзвичайного стану як конституційного інституту полягає в правовому, конституційно обґрунтованому, обмеженому в часі відхиленні від звичайного правового порядку в державі з метою збереження якогось охоронюваного законом блага. Не має особливого значення, чи взагалі і, можливо, як цей інститут названо в конституції⁸.

Тип та рівень загрози, яка створює передумови для проголошення надзвичайного стану, тип охоронюваного блага, обсяг надзвичайних заходів, спосіб їх проведення – це ознаки, які зазвичай визначають різні типи станів надзвичайної ситуації.

Надзвичайний стан — це законне відхилення від звичайного правового порядку. Тому не можна вважати надзвичайною ситуацію, коли порушення правового порядку, навіть для збереження захищених законом благ, не має попередньо встановленої законодавчої бази з боку парламенту⁹.

Всередині минулого століття Карл Левенштейн провів актуальне і на сьогодні розмежування між трьома різними концепціями того, як влада справляється з надзвичайним станом. Однією з таких концепцій є використання надзвичайних повноважень без законних підстав¹⁰. Однак, це – не надзвичайний стан¹¹, а лише дія в умовах необхідності¹². Допустимість таких дій є дискусійним питанням, що виходить за межі цих міркувань, оскільки не стосується введення надзвичайного стану. Посилання на крайню необхідність як на легітимацію дій органів влади може здійснюватися лише тоді, коли законом не передбачено надзвичайного стану або коли заходів, передбачених законом, у тому числі щодо введення надзвичайного стану, недостатньо для захисту звичайного правового порядку¹³.

Щоб надзвичайний стан був конституційним інститутом, повинне існувати конституційне положення, яке допускає його застосування. В такому разі неважливо, настільки детальними є відповідні положення в конституції. Навіть загальні норми, такі як стаття 48 Веймарської конституції або стаття 16 Конституції П'ятої Французької Республіки, дають підстави зробити висновок, що ці акти передбачають конституційний інститут надзвичайного стану¹⁴. Такий підхід пов'язаний з

⁷ *The Oldest Constitutions of the Late Eighth and the First Half of the Nineteenth Century*, selected, translated and annotated by P. Sarnecki, Warsaw 1997, p. 126.

⁸ Article 16 of the Constitution of the Fifth French Republic does not use this term (or any similar one), and there is no doubt in doctrine that it refers to a state of emergency. See e.g. J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie burżuazyjno-demokratycznym*, "Studia Nauk Politycznych" 1983, no. 3, p. 22; K. Prokop, *Konstytucyjna regulacja stanów nadzwyczajnych we współczesnych państwach demokratycznych (selected issues)* (in:) A. Jamróz, S. Bożyk, *Z zagadnień współczesnych społeczeństw demokratycznych*, Białystok 2006, p. 125; A. Machowska, K. Wojtyczek, *Prawo francuskie*. Vol. II, Cracow 2005, p. 33-34.

⁹ What ensures the democratic origin of the state of emergency – see M. Brzeziński, *Gwarancje praworządności stanów nadzwyczajnych w ochronie ludności* (in:) M. Skrabacz ed. *Ochrona ludności w czasie pokoju oraz kryzysu i wojny*, Warsaw 2010, p. 43.

¹⁰ K. Lowenstein, *Verfassungslehre*, Tübingen 1959, p. 224.

¹¹ Although it is sometimes called as such.

¹² On the theories allowing the use of extraordinary powers without legal basis see J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie...*, p. 11-14; J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie polskim*, "Więź" 1988 no. 11-12, p. 98; K. Wojtyczek, *Konieczność jako legitymizacja działań władzy w demokratycznym państwie prawnym*, "Państwo i Prawo" 1994 no. 9, p. 39-49; K. Wójtowicz, *Uprawnienia nadzwyczajne Prezydenta Stanów Zjednoczonych*, Wrocław 1995, p. 19-24; K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Cracow 1999, p. 261-270.

¹³ In the contemporary doctrine of Polish constitutional law the action of state authority in the state of necessity is admitted by K. Wojtyczek (*Konieczność jako legitymizacja...*, p. 45; *Granice ingerencji...*, p. 266). However, it points out that these actions "should meet the same conditions as the measures resulting from the introduction of a state of emergency" (*Granice ingerencji...*, p. 268).

¹⁴ On the dictatorship of the Reich President see C. Schmit, *Die Diktatur des Reichspräsident nach Artikel 48 Weimarer Verfassung*, (in:) C. Schmitt, *Die Diktatur*, München-Leipzig 1921 (seventh edition, Duncker & Humboldt, Berlin 2006), p. 211-257.

теорією обмеженої монархії¹⁵, яка «безпосередньо чи опосередковано відносить надзвичайний стан до функцій уряду та повноважень глави виконавчої влади¹⁶».

Надзвичайний стан може також бути встановленим законом, як у США, Великобританії, Італії та Чехії¹⁷. Повне його упуцнення законодавцем означає, що надзвичайного стану як правового інституту в державі з системою статутного права не існує. Натомість це може бути певний стан справ в державі, за якого відхилення від звичайного правопорядку відбувається на підставі рішення державного органу. Такий стан можна оцінити лише з точки зору законності, передбаченої конституцією, на основі прийнятої в ній системи цінностей «правової норми, що виражає загальне уповноваження державних органів здійснювати дії, необхідні для протидії загрози, не охопленої сферою повноважень, наданих іншими стандартами правової системи¹⁸».

Звичайний правовий порядок — це такий устрій органів та інститутів, а також процедур, який дозволяє державі ефективно функціонувати в умовах, коли немає ситуацій, які неможливо вирішити без порушення цього порядку. Це той порядок, який існує на момент введення надзвичайного стану, той самий, який має існувати після закінчення надзвичайного стану. Заходи, вжиті під час надзвичайного стану, повинні припинити свою дію із закінченням надзвичайного стану. Навіть тоді, коли цей цілком звичайний правовий порядок передбачає рішення, які сприймаються як такі, що спричинили ситуацію, яка призвела до введення надзвичайного стану. Під час надзвичайного стану рішення довгострокового характеру можуть не прийматися, що дає можливість припустити, що в момент їх прийняття термін їх застосування буде довшим за тривалість надзвичайного стану¹⁹. Якщо це так, то йдеться не про надзвичайний стан, а про диктатуру.

Надзвичайний стан також можна назвати диктатурою²⁰, незважаючи на негативні конотації цього слова, але це особлива диктатура, тобто «комісарська диктатура», «конституційна диктатура» або «правова диктатура».

Комісарська диктатура за К. Шміттом «призупиняє деякі стандарти, щоб зберегти основні принципи правового порядку, до яких належать і призупинені стандарти» на відміну від суверенної диктатури, яка «усуває ці стандарти, щоб сприяти запровадженню нових принципів правового порядку²¹». Свої висновки К. Шмітт ґрунтував на детальному історичному аналізі. У своїй роботі «Die Dikatur» він простежив практику використання інституту «комісарських монархів» до 18 століття²², «народних комісарів» під час Французької революції²³ та «закону війни» в сучасних конституційних порядках²⁴. Він дійшов висновку, що диктатура є різновидом стану необхідної оборони, а

¹⁵ See J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie...*, p. 22; J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie...*, p. 98; K. Prokop, *Konstytucyjna regulacja stanów...*, p. 12.

¹⁶ J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie...*, p. 98.

¹⁷ See M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warsaw 2007, p. 26 and the literature cited therein.

¹⁸ K. Wojtyczek, *Granice ingerencji...*, p. 266.

¹⁹ This problem was discussed e.g. in the application of Article 16 of the Constitution of the Fifth French Republic. See J. Stembrowicz, *Uprawnienia Prezydenta V Republiki z art. 16 konstytucji z 1958*, "Państwo i Prawo" 1962 no. 1, p. 118; R. Konieczny, *Nadzwyczajne uprawnienia Prezydenta V Republiki Francuskiej z art. 16 konstytucji*, "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego" 1979 no. 7, p. 84; A. Sulikowski, *Konstytucja w systemie źródeł prawa V republiki Francuskiej*, Wrocław 2003, p. 164; E. Popławska, *Institucja Prezydenta w systemie politycznym V Republiki Francuskiej*, Warsaw 1995, p. 111; K. Wołowski, *Prezydent w powojennej Francji (IV i V Republika)*, Warsaw-Poznań 1973, p. 217.

²⁰ M. Brzeziński (*Stany nadzwyczajne...*, p. 34), is of a different opinion and, it seems to me, wrongly refers to the opinion of K. Grzybowski. The latter criticized the use of the term "supra-constitutional dictatorship" in reference to the power of Roman princes. (*Moderator imperii*, "Czasopismo Prawno Historyczne" 1963 no. 2, p. 100) but in relation to the discussion of Article 48 of the Weimar Constitution he used the term commissariat dictatorship (K. Grzybowski, *Dyktatura Prezydenta Rzeszy. Studium nad art. 48, ust. II Konstytucji weimarskiej i rozwojem państwa autorytatywnego w Niemczech*, "Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne" 1933, v. XXVIII p. 300). In another place he wrote directly about the usefulness of a dictatorship "where democracy temporarily fails" (see *Od dyktatury ku kompromisowi konstytucyjnym*, Cracow 1930, p. 5-8).

²¹ K. Grzybowski, *Dyktatura Prezydenta...*, p. 360.

²² C. Schmitt, *Die Dikatur...*, p. 42-77.

²³ *Ibid*, p. 150-167.

²⁴ *Ibid*, p. 168-202.

можливість ввести надзвичайний стан (для нього винятковий стан) є граничним заходом суверенітету²⁵. Його відома праця під назвою «Політична теологія» починається реченням: «Той, хто приймає рішення про надзвичайний стан, є суверенним²⁶».

Комісарська диктатура прагне захистити звичайний правовий порядок від неминучої небезпеки, а суверенна диктатура прагне ліквідувати існуючий правовий стан і створити ситуацію, яка б виправдовувала запровадження такого державного ладу, який диктатор вважає найдоцільнішим на цьому етапі²⁷. «Комісар-диктатор має повноваження від передбаченого конституцією органу вживати необхідних заходів для відновлення існуючого конституційного ладу. Натомість, суверенний диктатор не буде обмежений існуючим правовим порядком, який він мав би ви зрештою відновити; метою його дії є створення нового правового порядку, нової держави²⁸». Комісарська диктатура – «це лише одна з незвичайних форм здійснення влади²⁹», що призначається «або законодавством, що її передбачає в окремих випадках, або законом ad hoc³⁰».

Термін «конституційна диктатура» вживають, зокрема, Карл Й. Фрідріх³¹ та Клінтон Л. Россітер³². За словами К. Л. Россітера, вона настає, коли комусь юридично доручено авторитарну владу, щоб якнайшвидше відновити звичайний порядок і повернутися до звичайного уряду³³. К. Й. Фрідріх вважає, що «конституційна диктатура, здавалося б, суперечливе поняття, є остаточним випробуванням конституціоналізму, адже уряд, який не може впоратися з надзвичайним станом, рано чи пізно приречений на крах³⁴».

І Шмітт, і Россітер, і Фрідріх посилаються на інститут диктатури часів Римської республіки³⁵. Це була саме комісарська диктатура за термінологією Шмітта³⁶ і конституційна диктатура за термінологією Россітера³⁷ і Фрідріха³⁸. У доктрині її також називали правовою диктатурою³⁹.

Римська диктатура мала свою правову основу. Це був інститут, передбачений на випадок надзвичайної ситуації у державі. Встановлювався також спосіб призначення диктатора. Сенат ухвалював рішення про необхідність диктатора і фактично обирав його, а консул призначив диктатора⁴⁰. Метою влади диктатора було «збереження держави та її конституційного ладу⁴¹». Після виконання цього завдання (в кожному разі не пізніше ніж через півроку) диктатура припинилася⁴². Влада диктатора не могла вийти за межі конституційного ладу в тому сенсі, що він не міг змінити існуючий апарат республіки⁴³. Проте він мав верховну військову та цивільну владу *imperium maius*⁴⁴. Після його призначення всі повноваження в Римі були призупинені, і диктатор не був зобов'язаний повідомляти про закінчення своїх повноважень⁴⁵. Вперше диктатора призначили в 5

²⁵ See F. Ryszka, *Historia, polityka, państwo. Wybór studiów*. Vol. II, Toruń 2002, p. 267.

²⁶ C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*. Selection, translation and introduction by Marek A. Cichocki, Cracow 2000, p. 33.

²⁷ K. W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy (z prawniczych rozważań nad dyktaturą)*, "Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne" 1929, v. XXV, p. 10.

²⁸ P. Kaczorowski, *My i oni. Państwo jako jedność polityczna. Filozofia polityczna Carla Schmidta w okresie republiki weimarskiej*, Warsaw 1998, p. 95.

²⁹ K. W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy...*, p. 11.

³⁰ Ibid.

³¹ C. J. Friedrich, *Constitutional Government...*, p. 557-581.

³² C. L. Rossiter, *Constitutional Dictatorship – Crisis Government in The Modern Democracies*, Princeton 1948.

³³ See *ibid.*, p. 5.

³⁴ C. J. Friedrich, *Constitutional Government...*, p. 580.

³⁵ "In all historical periods, the study of dictatorship refers to the first model of this type of power, which was dictatorship in ancient Rome" – W. Zamkowski, *Przyczynek do nauki o dyktaturze*, "Państwo i Prawo," 1968, No. 2, p. 199.

³⁶ K. W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy...*, p. 11.

³⁷ C. L. Rossiter, *Constitutional Dictatorship...*, p. 15.

³⁸ C. J. Friedrich, *Constitutional Government...*, p. 580.

³⁹ See e.g. A. Peretiatkiewicz, *Państwo współczesne*, Poznań 1948, p. 71.

⁴⁰ M. Janczykowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warsaw 1979, p. 81.

⁴¹ J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie...*, p. 9.

⁴² See K. W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy...*, p. 4.

⁴³ J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie...*, p. 9.

⁴⁴ J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warsaw 2005, p. 52.

⁴⁵ See K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Vol. 1, Warsaw 1965, p. 135.

столітті до н.е.⁴⁶, а наприкінці 2 століття до нашої ери диктаторів припинили призначати⁴⁷. Цю надзвичайну посаду остаточно усунули в 217 році до нашої ери, коли народ призначив другого диктатора на додачу до звичайного⁴⁸. Посада диктатора перестала відігравати будь-яку роль, а її функції в разі потреби переймав зовсім інший інститут⁴⁹. Пізніше Сула та Цезар відновили цю посаду в іншій формі⁵⁰.

Римською диктатурою як інститутом захоплювалися багато мислителів, зокрема Макіавеллі та Руссо⁵¹. Макіавеллі у «Роздумах про перші десять книг історії Риму Лівія» писав: «посада диктатора *ad hoc* може розглядатися як одне з джерел величі та могутності цієї республіки; вона також незамінна у всіх вільних державах, які в іншому випадку здатні лише з великими труднощами зіткнутися з несподіваною небезпекою⁵²». Руссо зауважив, що римляни використовували диктатуру необачно: занадто часто на початку існування республіки, занадто обережно наприкінці. Нерозсудливе використання диктатури призводить до послаблення її значення («приниження»), а надмірна стриманість у її використанні шкодить державі⁵³.

Мета надзвичайного стану полягає в порятунку захищеного законом блага, тобто «у відновленні порушеного блага або протидії його порушенню⁵⁴». Це введення надзвичайного стану має бути наслідком порушення або загрози порушення охоронюваного блага, а його результатом має бути відновлення блага або усунення загрози. Надзвичайний стан — це не лише «реакція на існуючу загрозу конкретного блага», а й на порушення⁵⁵. Він усуває загрозу благу та наслідки порушення блага (а не «наслідки загрози⁵⁶»).

Законодавець вирішує, яке із благ можна врятувати, використовуючи режим надзвичайного стану як кваліфікований захист. Надзвичайний стан є остаточним заходом, передбаченим законом, який слід застосовувати, коли інших недостатньо. Правова охорона власності формується на різних рівнях залежно від рівня загрози. Між базовим захистом, який надається на час, коли не виникає виняткових загроз, і надзвичайним станом можуть бути проміжні рівні, що дозволяють посилити захист у кризових ситуаціях без введення надзвичайного стану.

Характер надзвичайного стану передбачає тимчасовість, навіть якщо його тривалість не встановлена законом. Надзвичайний стан не може стати постійним способом здійснення влади, бо тоді змінюється звичайний правовий порядок. Створюється новий, постійний режим, в якому ди-

⁴⁶ There is also a view that the date of origin of this office was not established, see N. A. Maszkin, *Rzym. Okres najdawniejszy i czasy republiki*, Warsaw 1950, p. 14.

⁴⁷ The last time a dictator was appointed was in 202 B.C. see *ibid.*

⁴⁸ The dictator appointed by the Senate aroused fear of the people with his tactics of fighting Hannibal's army. He avoided open battle and used a devastating uphill war – see Titus Livius, *Dzieje od założenia miasta Rzymu*, translated and edited by W. Strzelecki, Wrocław 1955, p. 318-319.

⁴⁹ From the end of the 2nd century BC, the Roman Senate in the face of a threat to the republic by a special resolution gave the consuls (*senatus consultum ultimum*) extraordinary powers, obliging them to take all possible measures to ensure the security of the state (“the formula read: *Videant consules ne quid res publica detrimenti capiat* – let the consuls strive to ensure that the republic suffers no harm”) – see K. Koranyi, *Powszechna historia...*, p. 130.

⁵⁰ See M. Carwford, *Rzym w okresie republiki*, Warsaw 2004, p. 34.

⁵¹ See G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warsaw 1998, p. 255.

⁵² N. Machiavelli, *Książce. Rozważania nad pierwszym dziesięcioleciem historii Rzymu Liwiusza*, Warsaw 2003, p. 210.

⁵³ “Towards the end of the republic, the Romans, having learned to be cautious, spared the dictatorship too much just as unjustly as they had spared it before. It was easy to see that their fears were unfounded, that the weakness of the capital gave it security at that time against the officials it had in its bosom, that a dictator could in a certain case defend public liberty without ever being able to make an attack upon it, and that the shackles of Rome were never coined in the capital, but only in its armies” – Jan Jakób Rousseau, *Umowa społeczna*, Translated and explained by A. Peretiatkiowicz, Poznań 1920, p. 110.

⁵⁴ M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne...*, p. 33.

⁵⁵ R. Socha, *Stany szczególnego zagrożenia państwa w polskim prawodawstwie*, Bielsko Biała 2004, p. 6.

⁵⁶ *Ibid.*

ктатор є його легітимним елементом. Яскравим прикладом такої небезпеки є захоплення диктаторської влади Адольфом Гітлером з використанням статті 48 *Веймарської конституції*⁵⁷. Існує достатньо прикладів, коли диктатори *ex post* отримували юридичні права на свою раніше здобуту фактичну владу⁵⁸. Гітлер зробив дещо інше; він законно прийшов до влади і юридично продовжив її, використовуючи конституційний інститут надзвичайного стану. З формальної точки зору не можна поставити під сумнів законність його призначення канцлером 29 січня 1933 року, а також більше 20 надзвичайних указів, виданих протягом перших двох місяців його правління. Прийняття закону «Про довіру кабінету і канцлеру» 23 березня 1933 р.⁵⁹ означало, що стаття 48 Конституції перестала бути основою для диктаторського правління Гітлера⁶⁰, але цей закон можна було в певному сенсі розглядати як розширення принципів, що містяться в ньому⁶¹, оскільки «вся структура цього закону ґрунтується на практичних результатах відповідно зі статтею 48⁶²». Відбулася поступова ліквідація демократичних інститутів Веймарської республіки без прийняття нової конституції. Нацистська держава до кінця не мала власної конституції⁶³.

Надзвичайний стан, на відміну від воєнного, має внутрішньодержавний характер⁶⁴, але як правовий інститут має також і міжнародно-правовий вимір. Це зумовлене тим, що він передбачає певні наддержавні стандарти щодо надзвичайного стану⁶⁵. Міжнародне право розглядає надзвичайний стан переважно з огляду на захист прав людини, але, допускаючи відступ від деяких зобов'язань у сфері прав людини після введення надзвичайного стану в державі⁶⁶, воно також формулює умови щодо надзвичайного стану. Це дозволяє оцінити конституційний інститут надзвичайного стану з точки зору «еталону норм міжнародного права⁶⁷».

⁵⁷ This process has been well described in Polish literature, especially by F. Ryszka (see: *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warsaw 1985 and later editions) and K. Grzybowski (*Dyktatura Prezydenta Rzeszy...*, p. 294-364).

⁵⁸ E.g. Sulla, Cazar, Napoleon or Cromwell – see K. W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy...*, p. 12.

⁵⁹ It stated that: “the government of the Reich may repeal laws of general application without any restriction (Article 1), which may be contrary to the constitution (Article 2), this right being granted only to the government (Article 5)” – F. Ryszka, *Państwo stanu...*, p. 207.

⁶⁰ See K. Grzybowski, *Dyktatura Prezydenta Rzeszy...*, p. 313.

⁶¹ F. Ryszka, *Państwo stanu...*, p. 209.

⁶² See K. Grzybowski, *Dyktatura Prezydenta Rzeszy...*, p. 313.

⁶³ See E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933-1945*, Wrocław 1974, p. 45-46.

⁶⁴ I am in favour of separating the state of war from the institution of a state of emergency, although this view is not generally accepted in doctrine. I share, in this respect, the argumentation of M. Brzeziński, see: *Stany nadzwyczajne...*, p. 63 and the literature cited therein.

⁶⁵ See e.g. R. Wieruszewski, *Konstytucyjna regulacja stanu nadzwyczajnego w Polsce* (in:) Z. Kędzia ed., *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w nowej polskiej konstytucji*, Poznań 1990, p. 97-98; K. Działocha, *Komentarz do art. 228* (in:) L. Garlicki ed. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Commentary. Vol. IV*, Warsaw 2005, p. 2.

⁶⁶ See in particular the studies contained in: *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, edited by T. Jasudowicz, Toruń 1997; B. Gronowska, *Formalno-organizacyjne przesłanki korzystania z derogacji w dziedzinie ochrony praw człowieka. Kontrola międzynarodowa* (p. 27-36); P. Przybysz, *Pojęcie i substancja praw niederogowalnych* (p. 37-41); T. Jasudowicz, *Studium substancjalnych przesłanek dopuszczalności środków derogacyjnych* (p. 45-82).

⁶⁷ S. Gebethner, *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, “Państwo i Prawo” 1982, no. 8, p. 9. E.g. T. Jasudowicz, assesses Polish solutions very critically, see: *Granice korzystania z praw człowieka – rozwiązania Konstytucji RP na tle standardów europejskich* (in:) C. Mik ed., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku a członkostwo Polski w Unii Europejskiej*, Toruń 1999, p. 65-68.

Норми міжнародного права також пов'язані з ширшим питанням суверенітету у рішенні держави про введення надзвичайного стану, а точніше заходів, які застосовуються щодо нього, та допустимості гуманітарного втручання у разі застосування заходів, що виходять за межі міжнародних стандартів⁶⁸.

Підсумовуючи, слід зазначити такі характеристики надзвичайного стану, які визначають його сутність як конституційного інституту: він передбачений конституцією, є відхиленням від нормального правового порядку в державі та кінцевим засобом збереження захищених законом благ, обмежений в часі.

Звичайно, це не всі характеристики надзвичайного стану⁶⁹, але решта, на думку автора, є похідними від вищезазначених⁷⁰, або лише конкретизують⁷¹, або логічно випливають із них⁷². Зазначені характеристики дозволяють однозначно вирішити, чи є в конкретному випадку конституційний інститут надзвичайного стану чи ні, і, аби дати позитивну відповідь, усі ці характеристики повинні бути присутніми. Якщо певний правовий інститут не передбачений конституцією, він не є конституційним інститутом. Якщо його проголошення не спричиняє відхилення від нормального правового порядку, то це лише політична декларація, а не правовий інститут. Якщо він не обмежений у часі, це постійна зміна нормального правового порядку. Якою має бути цінність благ, щоб їх захищав надзвичайний стан, що і на скільки повинно їх порушувати чи ставити під загрозу, щоб це стало передумовою для запровадження надзвичайного стану – це питання, які повинні вирішуватися законодавцем та органом, що застосовує надзвичайний стан.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. A. Machowska, K. Wojtyczek, *Prawo francuskie*. Vol. II, Cracow 2005.
2. A. Mężykowska, *Interwencja humanitarna w świetle prawa międzynarodowego*, Warsaw 2008.
3. A. Peretiatkowicz, *Państwo współczesne*, Poznań 1948.
4. A. Sulikowski, *Konstytucja w systemie źródeł prawa V republiki Francuskiej*, Wrocław 2003.
5. B. Gronowska, *Formalno-organizacyjne przesłanki korzystania z derogacji w dziedzinie ochrony praw człowieka. Kontrola międzynarodowa*.
6. C. J. Friedrich, *Constitutional Government and Democracy: Theory and Practice in Europe and America*, Fourth Edition, Waltham, Massachusetts, Toronto, London, 1968.
7. C. L. Rossiter, *Constitutional Dictatorship – Crisis Government in The Modern Democracies*, Princeton 1948.
8. C. Schmit, *Die Diktatur des Reichspräsident nach Artikel 48 Weimarer Verfassung*, (in:) C. Schmitt, *Die Diktatur, München-Leipzig 1921* (seventh edition, Duncker & Humboldt, Berlin 2006).
9. C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma*. Selection, translation and introduction by Marek A. Cichocki, Cracow 2000.

⁶⁸ See A. Mężykowska, *Interwencja humanitarna w świetle prawa międzynarodowego*, Warsaw 2008; M. A. Cichocki, *Prawa człowieka w stosunkach międzynarodowych. Suwerenność a prawo do interwencji*, "Civitas. Studia z filozofii polityki" 2002, no. 6, p. 93-99; J. Zajadło, *Z dawnych i nowszych dziejów humanitarnej interwencji*, "Czasopismo prawno historyczne" 2004, no. 2, p. 31-64; J. Zajadło, *Śluzna przyczyna jako przesłanka interwencji humanitarnej. Studium z filozofii prawa międzynarodowego*, "Kwartalnik prawa publicznego" 2005, no. 1-2, p. 35-76; S. Sykuna, *"Śluzna przyczyna" jako przesłanka interwencji humanitarnej* (in:) "Gdańskie Studia Prawnicze. Human rights: yesterday-today-tomorrow, Vol. XIII 2005, ed. J. Zajadło, p. 471-487; D. Bach-Golecka, *Interwencje humanitarna-mechanizm gwarancji czy zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego* (in:) *Prawo międzynarodowych. Księga pamiątkowa Profesor Renaty Szafarz*, Warsaw 2007, p. 24-43; D. Rudkowski, *Interwencja humanitarna w prawie międzynarodowym*, Warsaw 2006.

⁶⁹ E.g. M. Brzeziński distinguishes eight characteristics of a state of emergency: (M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne...*, p. 33).

⁷⁰ E.g. ad hoc nature of actions taken during state of emergency results from the fact that violation of normal legal order during state of emergency is temporary.

⁷¹ E.g. they indicate what the violation of the normal legal order consists in (concentration of power in the hands of the executive, restriction of citizens' rights and freedoms, changes in the structure and functioning of state bodies, changes in the law-making system) (see L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warsaw 2011, p. 401).

⁷² E.g. the purpose of the state of emergency is to save legally protected goods, and therefore these goods must be violated or threatened.

10. D. Bach-Golecka, Interwencje humanitarna-mechanizm gwarancji czy zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego (in:) *Prawo międzynarodowych. Księga pamiątkowa Profesor Renaty Szafarz*, Warsaw 2007.
11. D. Rudkowski, *Interwencja humanitarna w prawie międzynarodowym*, Warsaw 2006.
12. E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933-1945*, Wrocław 1974.
13. E. Popławska, *Institucja Prezydenta w systemie politycznym V Republiki Francuskiej*, Warsaw 1995.
14. F. Ryszka, *Historia, polityka, państwo. Wybór studiów. Vol. II*, Toruń 2002.
15. G. Agamben, *Stan wyjątkowe, homo sacer II, 1*, translated by M. Surma-Gawłowska, afterword G. Jankowicz, P. Mościcki, Cracow 2008.
16. G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warsaw 1998.
17. *Granice korzystania z praw człowieka – rozwiązania Konstytucji RP na tle standardów europejskich* (in:) C. Mik ed., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku a członkostwo Polski w Unii Europejskiej*, Toruń 1999.
18. J. Stembrowicz, *Uprawnienia Prezydenta V Republiki z art. 16 konstytucji z 1958*, "Państwo i Prawo" 1962 no. 1.
19. J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie burżuazyjno-demokratycznym*, "Studia Nauk Politycznych" 1983, no. 3.
20. J. Stembrowicz, *Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie polskim*, "Więź" 1988 no. 11-12.
21. J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warsaw 2005.
22. J. Zajadło, *Słuszna przyczyna jako przesłanka interwencji humanitarnej. Studium z filozofii prawa międzynarodowego*, "Kwartalnik prawa publicznego" 2005, no. 1-2.
23. J. Zajadło, *Z dawnych i nowszych dziejów humanitarnej interwencji*, "Czasopismo prawno historyczne" 2004, no. 2.
24. Jan Jakób Rousseau, *Umowa społeczna*, Translated and explained by A. Peretiatkiowicz, Poznań 1920.
25. K. Działocha, *Komentarz do art. 228* (in:) L. Garlicki ed. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Commentary. Vol. IV*, Warsaw 2005.
26. K. Grzybowski, *Dyktatura Prezydenta Rzeszy. Studium nad art. 48, ust. II Konstytucji weimarskiej i rozwojem państwa autorytatywnego w Niemczech*, "Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne" 1933, v. XXVIII.
27. K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Vol. 1, Warsaw 1965.
28. K. Lowenstein, *Verfassungslehre*, Tübingen 1959.
29. K. Monteskiusz, *O duchu praw*, Vol. 1, translated by T. Boy-Żeleński, Warsaw 1957.
30. K. Prokop, *Konstytucyjna regulacja stanów nadzwyczajnych we współczesnych państwach demokratycznych (selected issues)* (in:) A. Jamróz, S. Bożyk, *Z zagadnień współczesnych społeczeństw demokratycznych*, Białystok 2006.
31. K. W. Kumaniecki, *Nadzwyczajne urzędy (z prawniczych rozważań nad dyktaturą)*, "Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne" 1929, v. XXV.
32. K. Wójtowicz, *Uprawnienia nadzwyczajne Prezydenta Stanów Zjednoczonych*, Wrocław 1995.
33. K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Cracow 1999.
34. K. Wojtyczek, *Konieczność jako legitymizacja działań władzy w demokratycznym państwie prawnym*, "Państwo i Prawo" 1994 no. 9.
35. K. Wołowski, *Prezydent w powojennej Francji (IV i V Republika)*, Warsaw-Poznań 1973.
36. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warsaw 2011, p. 401).
37. M. A. Cichocki, *Prawa człowieka w stosunkach międzynarodowych. Suwerenność a prawo do interwencji*, "Civitas. Studia z filozofii polityki" 2002, no. 6.
38. M. Brzeziński, *Gwarancje praworządności stanów nadzwyczajnych w ochronie ludności* (in:) M. Skrabacz ed. *Ochrona ludności w czasie pokoju oraz kryzysu i wojny*, Warsaw 2010.
39. M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warsaw 2007.
40. M. Carwford, *Rzym w okresie republiki*, Warsaw 2004.
41. M. Janczykowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warsaw 1979.
42. *Moderator imperii*, "Czasopismo Prawno Historyczne" 1963 no. 2.
43. N. A. Maszkin, *Rzym. Okres najdawniejszy i czasy republiki*, Warsaw 1950.
44. N. Machiavelli, *Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięciem historii Rzymu Liwiusza*, Warsaw 2003.
45. *Od dyktatury ku kompromisowi konstytucyjnym*, Cracow 1930.
46. P. Kaczorowski, *My i oni. Państwo jako jedność polityczna. Filozofia polityczna Carla Schmidta w okresie republiki weimarskiej*, Warsaw 1998.
47. P. Przybysz, *Pojęcie i substancja praw niederogowalnych*.
48. *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warsaw 1985 and later editions).
49. *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, edited by T. Jasudowicz, Toruń 1997.
50. R. Konieczny, *Nadzwyczajne uprawnienia Prezydenta V Republiki Francuskiej z art. 16 konstytucji*, "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego" 1979 no. 7.
51. R. Socha, *Stany szczególnego zagrożenia państwa w polskim prawodawstwie*, Bielsko Biała 2004.
52. R. Wieruszewski, *Konstytucyjna regulacja stanu nadzwyczajnego w Polsce* (in:) Z. Kędzia ed., *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w nowej polskiej konstytucji*, Poznań 1990.
53. S. Gebethner, *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, "Państwo i Prawo" 1982, no. 8.
54. S. Sykuna, *"Słuszna przyczyna" jako przesłanka interwencji humanitarnej* (in:) "Gdańskie Studia Prawnicze. Human rights: yesterday-today-tomorrow, Vol. XIII 2005, ed. J. Zajadło.

55. T. Jasudowicz, Studium substancjalnych przesłanek dopuszczalności środków derogacyjnych.
56. The Oldest Constitutions of the Late Eighth and the First Half of the Nineteenth Century, selected, translated and annotated by P. Sarnecki, Warsaw 1997.
57. Titus Livius, Dzieje od założenia miasta Rzymu, translated and edited by W. Strzelecki, Wrocław 1955.
58. V. M. Hessen, Iskluczitelnoye położenie, St. Petersburg 1908 (reprint Kharkov 2005).
59. W. Zamkowski, Przyczynek do nauki o dyktaturze, "Państwo i Prawo," 1968, No. 2.

References

Bibliography:

1. A. Machowska, K. Wojtyczek, Prawo francuskie. Vol. II, Cracow 2005.
2. A. Mężykowska, Interwencja humanitarna w świetle prawa międzynarodowego, Warsaw 2008.
3. A. Peretiatkiewicz, Państwo współczesne, Poznań 1948.
4. A. Sulikowski, Konstytucja w systemie źródeł prawa V republiki Francuskiej, Wrocław 2003.
5. B. Gronowska, Formalno-organizacyjne przesłanki korzystania z derogacji w dziedzinie ochrony praw człowieka. Kontrola międzynarodowa.
6. C. J. Friedrich, Constitutional Government and Democracy: Theory and Practice in Europe and America, Fourth Edition, Waltham, Massachusetts, Toronto, London, 1968.
7. C. L. Rossiter, Constitutional Dictatorship – Crisis Government in The Modern Democracies, Princeton 1948.
8. C. Schmit, Die Diktatur des Reichspräsident nach Artikel 48 Weimarer Verfassung, (in:) C. Schmitt, Die Diktatur, München-Leipzig 1921 (seventh edition, Duncker & Humboldt, Berlin 2006).
9. C. Schmitt, Teologia polityczna i inne pisma. Selection, translation and introduction by Marek A. Cichocki, Cracow 2000.
10. D. Bach-Golecka, Interwencje humanitarna-mechanizm gwarancji czy zagrożenie dla bezpieczeństwa międzynarodowego (in:) Prawo międzynarodowych. Księga pamiątkowa Profesor Renaty Szafarz, Warsaw 2007.
11. D. Rudkowski, Interwencja humanitarna w prawie międzynarodowym, Warsaw 2006.
12. E. Jędrzejewski, Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933-1945, Wrocław 1974.
13. E. Popławska, Instytucja Prezydenta w systemie politycznym V Republiki Francuskiej, Warsaw 1995.
14. F. Ryszka, Historia, polityka, państwo. Wybór studiów. Vol. II, Toruń 2002.
15. G. Agamben, Stan wyjątkowe, homo sacer II, 1, translated by M. Surma-Gawłowska, afterword G. Jankowicz, P. Mościcki, Cracow 2008.
16. G. Sartori, Teoria demokracji, Warsaw 1998.
17. Granice korzystania z praw człowieka – rozwiązania Konstytucji RP na tle standardów europejskich (in:) C. Mik ed., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku a członkostwo Polski w Unii Europejskiej, Toruń 1999.
18. J. Stembrowicz, Uprawnienia Prezydenta V Republiki z art. 16 konstytucji z 1958, "Państwo i Prawo" 1962 no. 1.
19. J. Stembrowicz, Z problematyki stanu nadzwyczajnego w państwie burżuazyjno-demokratycznym, "Studia Nauk Politycznych" 1983, no. 3.
20. J. Stembrowicz, Z problematyki stanu nadzwyczajnego w prawie polskim, "Więź" 1988 no. 11-12.
21. J. Zabłocki, A. Tarwacka, Publiczne prawo rzymskie, Warsaw 2005.
22. J. Zajadło, Słuszna przyczyna jako przesłanka interwencji humanitarnej. Studium z filozofii prawa międzynarodowego, "Kwartalnik prawa publicznego" 2005, no. 1-2.
23. J. Zajadło, Z dawnych i nowszych dziejów humanitarnej interwencji, "Czasopismo prawno historyczne" 2004, no. 2.
24. Jan Jakób Rousseau, Umowa społeczna, Translated and explained by A. Peretiatkiewicz, Poznań 1920.
25. K. Działocha, Komentarz do art. 228 (in:) L. Garlicki ed. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Commentary. Vol. IV, Warsaw 2005.
26. K. Grzybowski, Dyktatura Prezydenta Rzeszy. Studium nad art. 48, ust. II Konstytucji weimarskiej i rozwojem państwa autorytatywnego w Niemczech, "Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne" 1933, v. XXVIII.
27. K. Koranyi, Powszechna historia państwa i prawa, Vol. 1, Warsaw 1965.
28. K. Lowenstein, Verfassungslehre, Tübingen 1959.
29. K. Monteskiusz, O duchu praw, Vol. 1, translated by T. Boy-Żeleński, Warsaw 1957.
30. K. Prokop, Konstytucyjna regulacja stanów nadzwyczajnych we współczesnych państwach demokratycznych (selected issues) (in:) A. Jamróz, S. Bożyk, Z zagadnień współczesnych społeczeństw demokratycznych, Białystok 2006.
31. K. W. Kumaniecki, Nadzwyczajne urzędy (z prawniczych rozważań nad dyktaturą), "Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne" 1929, v. XXV.
32. K. Wójtowicz, Uprawnienia nadzwyczajne Prezydenta Stanów Zjednoczonych, Wrocław 1995.
33. K. Wojtyczek, Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP, Cracow 1999.
34. K. Wojtyczek, Konieczność jako legitymizacja działań władzy w demokratycznym państwie prawnym, "Państwo i Prawo" 1994 no. 9.
35. K. Wołowski, Prezydent w powojennej Francji (IV i V Republika), Warsaw-Poznań 1973.
36. L. Garlicki, Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu, Warsaw 2011, p. 401).
37. M. A. Cichocki, Prawa człowieka w stosunkach międzynarodowych. Suwerenność a prawo do interwencji, "Civitas. Studia z filozofii polityki" 2002, no. 6.

38. M. Brzeziński, Gwarancje praworządności stanów nadzwyczajnych w ochronie ludności (in:) M. Skrabacz ed. *Ochrona ludności w czasie pokoju oraz kryzysu i wojny*, Warsaw 2010.
39. M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warsaw 2007.
40. M. Carwford, *Rzym w okresie republiki*, Warsaw 2004.
41. M. Janczykowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warsaw 1979.
42. Moderator imperii, "Czasopismo Prawno Historyczne" 1963 no. 2.
43. N. A. Maszkin, *Rzym. Okres najdawniejszy i czasy republiki*, Warsaw 1950.
44. N. Machiavelli, *Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięciem historii Rzymu Liwiusza*, Warsaw 2003.
45. *Od dyktatury ku kompromisowi konstytucyjnym*, Cracow 1930.
46. P. Kaczorowski, *My i oni. Państwo jako jedność polityczna. Filozofia polityczna Carla Schmidta w okresie republiki weimarskiej*, Warsaw 1998.
47. P. Przybysz, *Pojęcie i substancja praw niederogowalnych*.
48. *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Warsaw 1985 and later editions).
49. *Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych ze szczególnym uwzględnieniem prawa i praktyki polskiej*, edited by T. Jasudowicz, Toruń 1997.
50. R. Konieczny, *Nadzwyczajne uprawnienia Prezydenta V Republiki Francuskiej z art. 16 konstytucji*, "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego" 1979 no. 7.
51. R. Socha, *Stany szczególnego zagrożenia państwa w polskim prawodawstwie*, Bielsko Biala 2004.
52. R. Wieruszewski, *Konstytucyjna regulacja stanu nadzwyczajnego w Polsce* (in:) Z. Kędzia ed., *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w nowej polskiej konstytucji*, Poznań 1990.
53. S. Gebethner, *Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego*, "Państwo i Prawo" 1982, no. 8.
54. S. Sykuna, "Słuszna przyczyna" jako przesłanka interwencji humanitarnej (in:) "Gdańskie Studia Prawnicze. Human rights: yesterday-today-tomorrow, Vol. XIII 2005, ed. J. Zajadło.
55. T. Jasudowicz, *Studium substancjalnych przesłanek dopuszczalności środków derogacyjnych*.
56. *The Oldest Constitutions of the Late Eighth and the First Half of the Nineteenth Century*, selected, translated and annotated by P. Sarnecki, Warsaw 1997.
57. Titus Livius, *Dzieje od założenia miasta Rzymu*, translated and edited by W. Strzelecki, Wrocław 1955.
58. V. M. Hessen, *Iskluczitelnoye położenie*, St. Petersburg 1908 (reprint Kharkov 2005).
59. W. Zamkowski, *Przyczynek do nauki o dyktaturze*, "Państwo i Prawo," 1968, No. 2.